

בשוב ה' את שיבת ציון

שִׁיר הַמַּעֲלוֹת בְּשׁוֹב ה' אֶת שִׁיבַת צִיּוֹן הֵינּוּ פְּחֻלָּמִים:
 אִזּוּ יִמְלֵא שְׁחוֹק פִּינּוּ וּלְשׁוֹנֵנוּ רִנָּה אִזּוּ יֵאמְרוּ בְּגוֹיִם הַגְּדִיל ה' לַעֲשׂוֹת עִם אֱלֹהִים:
 הַגְּדִיל ה' לַעֲשׂוֹת עִמָּנוּ הֵינּוּ שְׂמֵחִים:
 שׁוֹבָה ה' אֶת שְׁבִיתֵנוּ כְּאֶפְיָקִים בְּנֹגֵב:
 הַזְרָעִים בְּדַמְעָה בְּרִנָּה יִקְצְרוּ:
 הַלֹּחַף יִלְחַף וּבִכְהָ נִשְׂא מִשְׁךְ הַזֶּרַע בָּא יָבוֹא בְּרִנָּה נִשְׂא אֶלְמֵתָיו (תהלים פרק קכו)

מסכת תענית דף כג עמוד א

תנו רבנן: מה שלחו בני לשכת הגזית לחוני המעגל: "ותגזור אומר ויקם לך ועל דרכיך נגה אור" (איוב כב כח).
 "ותגזור אומר" - אתה גזרת מלמטה, והקב"ה מקיים מאמרך מלמעלה.¹ "ועל דרכיך נגה אור" - דור שהיה אפל הארת בתפילתך...²

אמר רבי יוחנן: כל ימיו של אותו צדיק היה מצטער על מקרא זה: "שיר המעלות בשוב ה' את שיבת ציון היינו כחולמים". אמר: מי איכא דנייס שבעין שנין בחלמא?³ יום אחד היה הולך בדרך וראה אדם אחד שנטע חרוב. אמר לו: זה (עץ החרוב), עד כמה שנים טוען פירות?⁴ - אמר לו: עד שבעים שנה. - אמר לו: פשוט לך שאתה חי שבעים שנה? - אמר לו: אותו האיש (כלומר אני) עולם מלא חרובים מצא (מצאתי), כמו ששתלו לי אבותי - כך אני שותל לבני.⁵

ישב ואכל פיתו ובאה לו שינה וישן. הקיפה אותו שן סלע ונתכסה מן העין וישן שבעים שנה. כאשר קם, ראה אדם אחד שמלקט מן החרובים. אמר לו: אתה הוא ששתלת את העץ הזה? אמר לו: בן בנו אני. אמר לו: שמע מיניה שישנתי שבעים שנה... הלך לביתו ואמר להם: בנו של חוני המעגל האם הוא חי? אמרו לו: בנו איננו עוד, בן בנו קיים.⁶ אמר להם: אני הוא חוני המעגל ולא האמינו לו. הלך לבית המדרש ושמע את החכמים שאומרים: מאירות וברורות הלכותינו כבשנות חוני המעגל... שכל קושיה שהייתה לחכמים היה פותר להם. אמר להם: אני הוא. ולא האמינו לו ולא עשו לו כבוד כראוי לו. חלשה דעתו, ביקש רחמים ומת.⁷

תלמוד ירושלמי מסכת תענית פרק ג הלכה ט (ז)⁸

אמר רבי יודן גיריא: חוני המעגל זה, בן בנו של חוני המעגל היה סמוך לחורבן בית המקדש.⁹ יצא להר אצל פועליו. עד שהוא שם ירד גשם, בא לו למערה. בישיבתו נרדם וישן לו והיה שקוע בשנתו שבעים שנים, עד שחרב

¹ פסוק זה נאמר על צדיקים רבים: משה, יעקב ואחרים וממנו למדו חז"ל את הכלל: צדיק גוזר והקב"ה מקיים.
² אנחנו עומדים בסוף הסיפור הידוע על חוני המעגל שהוריד גשמים בכח תפילתו. ראה מסכת תענית פרק ג משנה ח ובגמרא בדף כג. ור' יוחנן ממשיך בסיפור נוסף על חוני המעגל שלכאורה לא שייך לסיפור הגשמים והוא עניין חדש. וכבר הארכנו לדון בנושא חוני המעגל בדברינו **חוני המעגל - עיון מחדש** בהושענה רבה ושמיני עצרת בתפילה לגשם.

³ האם יש מי שישן שבעים שנה בחלום? מכאן ואילך נביא את הגמרא בתרגום לעברית של שטיינזלץ.

⁴ בלשוננו היום היינו משנים את סדר המילים ואומרים: כמה שנים עד שטוען (עושה) פירות?

⁵ ראה הסיפור של על אדריאנוס ש"היה עובר באותם שבילים של טבריה וראה אדם זקן אחד עומד, חוצב חציבות לנטוע נטיעות... אמר לו: בחייך זקן, בן כמה שנים אתה היום הזה? אמר לו: בן מאה שנים. אמר לו: ואתה בן מאה שנים ועומד וחוצב חציבות לנטוע נטיעות! סבור אתה אוכל מהן? אמר לו: אם אזכה - אוכל, ואם לאו - כשם שיגעו לי אבותי כך אני יגע לבני" (ויקרא רבה כה ה, ראה דברינו **כי תבואו אל הארץ ונטעתם** בפרשת קדושים). וכאן, הספקן איננו אדריאנוס שחיק עצמות, כי אם חוני המעגל עושה הנפלאות! עובד אדמה פשוט היה צריך ללמד את חוני המעגל הצדיק עקרון כה בסיסי שדור אחד דואג לבאים אחריו.

⁶ מוטיב הנכד חוזר גם בהמשך הסיפור ונראה שהוא משלים את מוטיב "שבעים השנה" שכן בזמנם זהו פרק זמן של כשני דורות. ראה בהמשך הגמרא שם הסיפור על אבא חלקיה נכדו של חוני המעגל ואפשר שזה הוא גם כאן או שמא נכד אחר.

⁷ חוני המעגל הגשים את חלומו לחוות מהו להירדם ולחלום שבעים שנה. אך כשהתעורר, לא מצא את מקומו בעולם, לא בביתו ובמשפחתו ולא בבית המדרש, עד שביקשו עליו, או ביקש על עצמו, רחמים ומת. מכאן שלחלום לשבעים שנה, וקל וחומר לאלפיים שנה, יש בעיה של הגשמה. יש בעיה להתעורר מהחלום ולהשתלב במציאות - בחלום שהתגשם (ולחידו מהחלום). אפילו לאדם צדיק כחוני המעגל היה קושי גדול בעניין זה. אבל מה שנכון ליחיד אולי לא נכון לרבים ולציבור בכללותו וזו כוונת הפסוק. אשרינו שזכינו.

⁸ תרגום הירושלמי הוא באדיבות גיסי משה מיה, תוך התחשבות בגרסאות שונות של מקור זה.

⁹ בתלמוד הירושלמי, מתחיל סיפור חוני המעגל, זה שהוריד את הגשם ונזכר במשנה, בסיפור סבו, שנקרא אף הוא חוני המעגל ואשר חי בסוף תקופת בית ראשון (הכל עפ"י המדרש). משם הוא חוזר לסיפור הנכד שהוריד את הגשם. סיפור שינת שבעים

בית המקדש ונבנה פעם שנייה. לסוף שבעים שנה התעורר משנתו, יצא לו מן המערה וראה עולם מוחלף: מקום שהיה כרמים נהיה זיתים, מקום שהיה זיתים נהיה זרעים. בא לו למדינה (לעיר), אמר להם: מה קול בעולם?¹⁰ אמרו לו: ואין אתה יודע מה קול בעולם? אמר להם: לא. אמרו לו: מי אתה? אמר להם: חוני המעגל. אמרו לו: שמענו שהיה בא לעזרה והיא נוהרת [מלאת אור]. בא והונהרה [התמלאה אור] וקרא על עצמו: "בשוב ה' את שיבת ציון היינו כחולמים".¹¹

פירוש רד"ק על "היינו כחולמים"

כחלום יעוף יהיה בעינינו צרת הגלות מרוב השמחה שתהיה לנו בשובנו לארצנו, כן פירשו אדוני אבי ז"ל. והחכם ראב"ע פירש, כן יאמרו ישראל בשוב האל יתברך שבותם: אין אדם רואה בעיניו כפלא הזה רק כחלום.¹²

ספר העיקרים מאמר רביעי פרק לג

כי ההשכלה שתשכיל הנפש בעודה בחיים, ענינה כמו ענין החלום. וכמו שתענוג החלום מיגע ומלאך את האדם אם לא יסכים עמו המציאות, כן מושכלות הנפש מצערות אותה אחר המות כאשר לא יסכים עמהם המציאות. ואם יסכים המציאות עמהם, וזה בהיותם אמתיות, תתענג הנפש תענוג נפלא... ולזה מה שדימה הכתוב השגת שיבת ציון המושגת על פי הנביאים, עם היותה אמתית שאין לספק בה, אל החלום. ואמר: בשוב ה' את שיבת ציון היינו כחולמים (תהלים קכו א), כלומר, נדע ונכיר שהיינו בהשגתנו הענין ההוא על פי הנביאים כחולמים. כי לא היה ערך למה שהשגנו על פי הנביאים אל מה שנראה בפועל, אלא כיחס החלום אל היקיצה. ולזה כשנראה הדבר בפועל נשמח שמחה שלמה, ואז ימלא שחוק פינו.¹³

מסכת ברכות דף לא עמוד א

אמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יוחאי: אסור לאדם שימלא שחוק פיו בעולם הזה, שנאמר: "אז ימלא שחוק פינו ולשונו רנה", אימתי?¹⁴ - בזמן שיאמרו בגוים הגדיל ה' לעשות עם אלה. אמרו עליו על ריש לקיש, שמימיו לא מלא שחוק פיו בעולם הזה מכי שמעה מרבי יוחנן רביה.¹⁵

השנים קודם לסיפור הורדת הגשם. זה, הראשון, הוא של הסבא, שחי בסוף בית ראשון וזה, השני, של הגשם הוא של הנכד שחי בבית שני. בבבלי הכל הוא על איש אחד - חוני המעגל מוריד הגשם שבמשנה.
¹⁰ מה חדש בעולם.

¹¹ כבר האריכו חוקרים ופרשנים לעסוק בהבדלים שבסיפור שנתו של חוני המעגל כפי שהוא בתלמוד הבבלי וכפי שהוא כאן בנוסח הירושלמי. בבבלי לעיל אין כל קשר לענין חורבן הבית. ר' יוחנן מביא את סיפורו האישי של חוני המעגל להראות איך אדם חוזר, נכון יותר אינו יכול לחזור, למציאות שונה בתכלית; הוא מתמקד ב"היינו כחולמים" ומתעלם לחלוטין מ"שיבת ציון" שבפסוק. הירושלמי רוצה להראות המשכיות בין בית ראשון לשני, הן ברמת היחיד ועוד יותר ברמת הכלל. אפשר כביכול לעצום את העיניים רגע אחד לפני חורבן בית ראשון, לפקוח אותם רגע אחד לאחר בניין בית שני ולחוש כאילו לא הייתה גלות, כאילו זה אותו הבית, אותה הארץ, אותו העם. השדות והכרמים אמנם השתנו, אבל העזרה מאירה באותו האור. האם אנו יכולים לחלום אלפיים שנה (אולי מספיק 1500) ולראות את עצמנו כאילו אנו ממשיכי דור התנאים ואמוראי ארץ ישראל? האם הבבלי שינה את הסיפור של הירושלמי על מנת להצדיק את ישיבתם בגולת בבל ואת העובדה שרבים מהם לא עלו? ראה ביקורתו הקשה של ריש לקיש על יהדות בבל שלא עשתה עצמה כחומה ולא עלתה כאיש אחד בימי עזרא (מסכת יומא ט ע"ב) וכן הרוכל בשוק שנסט לר' זעירא בשיר הירורים רבה ח יא. מאידך, האם הירושלמי מרמז גם לשבעים השנים שבין מרד בר כוכבא לחורבן בית שני (המרד הגדול) שהם מקבילים לשבעים השנה שבין חורבן בית ראשון ושיבת ציון בימי כורש?

¹² אולי אפשר לחבר פירוש זה של הרד"ק וגם של אבן עזרא עם הירושלמי לעיל. ישפוט כל דולה מים ויחווה דעתו.

¹³ ספר העיקרים דן שם בנושא של השגת דברים בכוח השכל והדימיון ו"ציור הנפש" לעומת ראיית דברים בפועל במציאות. להסברת הרעיון והמחשבתו הוא מביא תחילה, בקטע שהשמטנו, דוגמה מאוכל ושתיה ודברים גשמיים שבגוף, ואח"כ גם את הדוגמה של הגאולה. אדם יכול לקרוא בנביאים, כפי שאנו עושים שוב ושוב בהפטרות בשבתות רבות, בפרט בשבע שבתות דנחמה, ולהאמין לדבריהם באמונה שלמה, אבל אין זה בר השוואה עם מי שחי בתקופת הגאולה וחש אותה בפועל: "לא היה ערך למה שהשגנו על פי הנביאים אל מה שנראה בפועל". עפ"י פירוש רד"ק, הביטוי "היינו כחולמים" אינו לנוכח פלא הגאולה, כפי שרבים נוטים לפרש (ראה פירוש אבן עזרא ברד"ק לעיל), אין כאן קריאת התפעלות לנוכח הגאולה: זה ממש חלום! אלא אדרבא, הגאולה היא התעוררות מהחלום. החלום מתגמד אל מול היקיצה! מי שחי בגאולה, גם באתחלתא דגאולה, מבין עכשיו ששנים רבות "היינו כחולמים" ולא חשנו את הדבר האמיתי. אשרינו שזכינו.

¹⁴ מתי בכל זאת נוכל למלא שחוק פינו?

¹⁵ דרשנים רבים מצטטים גמרא זו בנימה פסימית שבעולם הזה אסור לאדם לשחוק ולשמוח. אין צחוק שמחה בעולמנו הירוד והזמני. ומתי יהיו שחוק ושמחה? רק בעולם הבא. אבל המדרש אינו מדבר כלל על העולם הבא, אלא על הגאולה. "העולם הזה" כאן איננו במובן נגדי ל"עולם הבא", אלא מצבנו הירוד כעת מול מצבנו שיהיה בעת הגאולה. הכל, הוא כאן עלי אדמות. ראה קהלת רבה פרשה ג סימן ב: "עת לטעת שנאמר: ונטעתים על אדמתם (עמוס ט), ועת לעקור נטוע דכתיב: ויתשם ה' מעל אדמתם (דברים כט). עת להרוג, דכתיב: ויהרוג כל מחמד עין (איכה ב), ועת לרפוא, דכתיב: הנני מעלה לה ארוכה ומרפא (ירמיה לג). עת לפרוץ, דכתיב: ופרצים תצאנה אשה נגדה (עמוס ד), ועת לבנות, דכתיב: ובניתיה כימי עולם (שם). עת לבכות דכתיב: בכה תבכה

מדרש תהלים (בובר) מזמור קלח

"אשתחוה אל היכל קודשך ואודה את שמך". וכן הוא אומר: "ביום ההוא יאמר לירושלים אל תיראי וגו' (צפניה ג טז), כך כשיאבדו רשעים מן העולם, ישראל מקלסין להקב"ה, כשיבנה היכל ובית מקדשו. אותה שעה: "אשתחוה אל היכל קודשך" – למה? "כי הגדלת על כל שמך אמרתך". אמרו ישראל להקב"ה: הגדלת על כל מה שאמרת לנו על ידי הנביאים. ומה אמרת? "והיה אחרי כן אשפוך את רוחי על כל בשר" (יואל ג א),¹⁶ "והיה ביום ההוא יטפו ההרים עסיס" (יואל ד יח), וכן הוא אומר: "אל תיראי אדמה גילי ושמיחי" (יואל ב כא) – למה? "כי הגדיל ה' לעשות" (שם), וכתוב: אז ימלא שחוק פינו וגו' הגדיל ה' לעשות עם אלה וגו' (תהלים קכו ב).¹⁷

מסכת תענית דף ה עמוד א

משנה. עד מתי שואלין את הגשמים? רבי יהודה אומר: עד שיעבור הפסח, רבי מאיר אומר: עד שיצא ניסן, שנאמר: "ויורד לכם גשם יורה ומלקוש בראשון" (יואל ב כג).¹⁸

גמרא. אמר ליה רב נחמן לרבי יצחק: יורה בניסן? יורה במרחשון הוא! דתנן: יורה במרחשון ומלקוש בניסן! – אמר ליה: הכי אמר רבי יוחנן: בימי יואל בן פתואל נתקיים מקרא זה, דכתיב ביה: "יתר הגזם אכל הארבה וגו' " (יואל א ד). אותה שנה יצא אדר ולא ירדו גשמים, ירדה להם רביעה ראשונה באחד בניסן. אמר להם נביא לישראל: צאו וזרעו. אמרו לו: מי שיש לו קב חטים או קבים שעורין יאכלנו ויחיה, או יזרענו וימות? – אמר להם: אף על פי כן, צאו וזרעו. נעשה להם נס ונתגלה להם מה שבכתלין ומה שבחורי נמלים. יצאו וזרעו שני ושלישי ורביעי, וירדה להם רביעה שניה בחמשה בניסן, הקריבו עומר בששה עשר בניסן, נמצאת תבואה הגדילה בששה חדשים גדילה באחד עשר יום, נמצא עומר הקרב מתבואה של ששה חדשים קרב מתבואה של אחד עשר יום. ועל אותו הדור הוא אומר: "הזורעים בדמעה ברינה יקצרו הלוחך ילך ובכה נושא משך הזרע".¹⁹ מאי הלוחך ילך ובכה נשא משך הזרע? אמר רבי יהודה: שור כשהוא חורש – הלוחך ובוכה, ובחזירתו אוכל חזיו מן התלם. וזהו בוא יבוא ברינה.²⁰ מאי נושא אלומותיו? אמר רב חסדא ואמרי לה במתניתא תנא: קנה – זרת, שיבולת – זרתים.²¹

פתחנו וסיימנו במסכת תענית שכידוע מסיימת בטוב: "לא היו ימים טובים לישראל כחמישה עשר באב וכיום הכיפורים שבהן בנות ירושלים ... יוצאות וחולות בכרמים"²² ... וכן הוא אומר: צאינה וראינה בנות ירושלים במלך שלמה בעטרה

בלילה (איכה א), ועת לשחוק, דכתיב: אז ימלא שחוק פינו ולשונו רינה (תהלים קכו). עת השחוק והשמחה עתידה להגיע אם לא אחישנה, אז בעיתה.

¹⁶ ראה הפסוקים שם במלואם: "וְהָיָה אַחֲרַי כֵּן אֲשַׁפֹּךְ אֶת רוּחִי עַל כָּל בֶּשֶׂר וְנִבְאוּ בְנֵיכֶם וּבְנוֹתֵיכֶם זִקְנֵיכֶם תִּלְמוֹת יִחְלְמוּן בְּחוּרֵיכֶם וְיִוָּרְדוּ לָכֶם יָרָא: וְגַם עַל הַעֲבָדִים וְעַל הַשְּׁפָחוֹת בְּיָמֵים הַהֵמָּה אֲשַׁפֹּךְ אֶת רוּחִי". חזרנו ל"היינו כחולמים", אבל כאן החלום הוא בתוך הגאולה. לא מקיצים מתוך החלום לגאולה, אלא מקיצים לתוך החלום שבגאולה, חלום של רוח ה' שתפעם בלב כל אחד ואחת.

¹⁷ ובמדרש פסיקתא זוטרטא (לקח טוב) שמות פרק יא הוא אומר: "והלא דברים קל וחומר! הם שלא הבטיחם הקב"ה אלא בדבור אחד – זכו לך. אנו שהבטיחנו על ידי כל נביא וחווה על אחת כמה וכמה: עוד אבנך ונבנית בתולת בת ציון, עוד תעדי תופיך (ירמיה לא ג), עוד יאמרו באזניך בני שכוליך (ישעיה מט כ), אז תשמח בתולה (ירמיה לא יב), אז יאמרו בגוים (תהלים קכו ב), אז תראי ונהרת (ישעיה ס ה), אז ימלא שחוק פינו (תהלים קכו ב), וכאלה רבות ישועות ונחמות אשר הבטיחנו הקב"ה (על אחת כמה וכמה). לכך נאמר: לכן חכו לי נאם ה' (צפניה ג ח), אשרי המחכה ויגיע (דניאל יב יב), ואשרי כל חוכי לו (ישעיה ל יח), קוה אל ה' חזק ויאמץ לבך וקוה אל ה' (תהלים כז יד)". שים לב במדרש תהלים לריבוי הפסוקים מספר יואל, בין השאר בגלל המקבילה "הגדיל ה' לעשות" שמופיע גם ביואל ב וגם בתהלים קכו. פסוקי יואל הם גם מבוא למדרש הבא בו נסיים.

¹⁸ הפסוק המלא והמדויק, כפי שהוא בספרי התנ"ך שבידנו הוא: "וּבְיָמֵי צִיּוֹן גִּילוּ וְשִׂמְחוּ בַּה' אֱלֹהֵיכֶם כִּי נָתַן לָכֶם אֶת הַמִּוֶּרֶת לְצַדִּיקָה וַיִּוָּרְדוּ לָכֶם גֶּשֶׁם מִוֶּרֶת וּמִלְקוֹשׁ בְּרֵאשׁוֹן". הצירוף "יורה" – שהוא הגשם החזק הראשון, או "מורה" – שהוא מראה על תחילת החורף, עם מלקוש מופיע גם בתורה בדברים יא, קריאת שמע: "וּנְתַתִּי מִטֶּר אֲרָצְכֶם בְּעֵתוֹ יוֹרֵה וּמִלְקוֹשׁ וְאִסְפַּת דְּגַנְךָ וְתִירְשֶׁךָ וַיִּצְהַרְךָ" ובספר ירמיהו פרק ה: "וְלֹא אָמְרוּ בְּלִבָּבָם נִירָא נָא אֶת ה' אֱלֹהֵינוּ הֲנִתָּן גֶּשֶׁם יוֹרֵה וּמִלְקוֹשׁ בְּעֵתוֹ שְׂבַעוֹת חֲקוֹת קִצְרֵי יָשְׁמֵר לָנוּ" – יורה או מורה ומלקוש, במשמעות של חורף שלם ומבורך. וכאן שניהם באים בסוף החורף, בחודש ניסן ("בראשון") לאחר אסון מכת הארבה הגדולה. ראה פרק ב בספר יואל במלואו.

¹⁹ כבר הזכרנו ימי יואל אלה בדברינו [אחד בניסן](#) בפרשת החודש וכן [רביעות היורה](#) בטל ומטר.

²⁰ לא רק האדם זורע בדמעה וקוצר ברינה, אפילו השור אשר מתייגע בחרישה בכיוון אחד, כשהוא חוזר כבר צומחת תבואה (שחת) בתלם בו חרש והוא אוכל ממה שזה עתה עמל ויגע.

²¹ קנה התבואה היה בגודל (עובי?) של זרת ומתוך כל קנה שתי שבלים בגודל של שתי זרתות. ראה רש"י ושטיינזלץ בגמרא שם. ובמדרש תהלים הוא דורש את הפסוק על יעקב אבינו ומחליף אל"ף בעי"ן ודורש: אלומותיו – עלמיו ועלמותיו – שבא בבנים ובנות רבים חזרה לארץ ישראל.

²² ולא איפשט לן אם רק היו רוקדים או גם מנפנים.

שעטרה לו אמו ... ביום חתונתו – זה מתן תורה וביום שמחת לבו זה בנין בית המקדש שיבנה במהרה בימינו אמר". ומגילת תענית מונה כידוע את הימים הטובים שבהם אסור להתענות. ויקוימו בנו דברי המשנה בפסחים פרק י':

בכל דור ודור חייב אדם לראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים²³, שנאמר: "והגדת לבנך ביום ההוא לאמר בעבור זה עשה ה' לי בצאתי ממצרים²⁴. לפיכך אנחנו חייבין להודות להלל לשבח לפאר לרומם להדר לברך לעלה ולקלס למי שעשה לאבותינו ולנו את כל הניסים האלו: הוציאנו מעבדות לחירות, מיגון לשמחה, ומאבל ליום טוב, ומאפילה לאור גדול ומשעבוד לגאולה ונאמר לפניו הללויה:

חג חירות ועצמאות שמח

נפנוף קל וטעים

מחלקי המים

²³ ולא רק ממצרים, אלא מכל גלויות תפוצות ישראל לדורותיו, שנאמר: "לְכֹן הִנֵּה יָמִים בָּאִים נְאֻם ה' וְלֹא יֵאמָר עוֹד חֵי ה' אֲשֶׁר הֶעֱלָה אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם: כִּי אִם חֵי ה' אֲשֶׁר הֶעֱלָה אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מֵאֶרֶץ צֹפֹן וּמִכָּל הָאֲרָצוֹת אֲשֶׁר הִדְיָחֵם שָׁמָּה וְהִשְׁבִּיתֵם עַל אֲדָמָתָם אֲשֶׁר נָתַתִּי לְאֲבוֹתָם" (ירמיהו טז יד-טו). והרי אנו אומרים: "בכל דור ודור".

²⁴ ומאירופה, ומאסיה ומאפריקה ומכל קצוות תבל, כנ"ל בהערה הקודמת.